

Van cultus naar religie

Het christendom is oud, maar godsdienst is veel ouder dan het christendom. Door archeologische vondsten en oude geschriften weten we er wat van, maar de bronnen zijn beperkt en er zijn nog altijd veel vragen rond de cirkels van stenen in Stonehenge en andere bouwsels. Wat de functie van die steencirkels is geweest, we weten het niet precies, maar de gedachte is toch dat het heilige plaatsen waren.

We kennen elementen van het animisme van de indianen, het hindoeïsme, het shintoïsme en de leer van Confucius. Maar voor ons is toch het midden-oosten de bakermat geweest van het jodendom, het christendom en de islam. De ontwikkeling is er een geweest van polytheïsme naar monotheïsme, mogelijk is het OT beïnvloed door de godsdienst van de Egyptische farao Echnaton.

Ik sta niet al te lang stil bij de godsdiensten uit de tijd voor het ontstaan van het OT, de Koran en het NT. Want ik ben vooral geïnteresseerd in de ontwikkeling van het christendom.

Sinds het optreden van Jezus van Nazareth ontstaat een nieuwe beweging in de synagogen, geïnspireerd door zijn dood en de verwachting van zijn wederkomst. Door het werk van de apostelen, waarvan Paulus de bekendste is, waaiert de beweging uit naar de heidenen in het huidige Palestina, Turkije, Ethiopië, Syrië en andere gebiedsdelen van het toenmalige Romeinse Rijk. De bekeerden komen bekend te staan als christenen, volgelingen van Christus. Aanvankelijk is de beweging een tegenreactie op de oude vormen van geloof. Geen priesters, geen heilige plaatsen, geen iconen en geen offers of altaren. In de gemeenschappen van de vroegste christenen zijn bijna geen cultische elementen te ontwaren.

Maar als het christendom staatsgodsdienst wordt in 339 n.c., verandert dit. Er komen priesters, gekleed in bijzondere gewaden, er worden grote kerken gebouwd en de samenkomsten worden volgens vaste rituelen gehouden. De oude cultische elementen van de oude godsdiensten duiken langs een omweg weer op in het christendom. Als Anselmus, aartsbisschop van Canterbury, in 1033 zijn verzoeningsleer introduceert, wordt die algemeen aanvaard en heeft ook het laatste verdwenen element van de antieke godsdiensten, de offercultus, zijn herintrede gedaan. Tot het optreden van Maarten Luther rond 1500 is het christendom, begonnen als beweging van mensen die elkaar als broeders en zusters willen bejegenen, een instituut geworden dat leerstellingen en dogma's heeft ontwikkeld met een sterk cultisch karakter. Met priesters als een bijzondere en bevoorrechte kaste, bisschoppen die de sleutels tot het hiernamaals in handen hebben, een paus als plaatsvervanger van Christus, kerken en enorme kathedralen en met als centrum in de mis de eucharistie, een sacrale gebeurtenis waarin door gelovigen het lichaam van Christus gegeten wordt en zij zijn bloed drinken. Een heilige gebeurtenis waarin zij symbolisch zijn offer repeteren.

De uitwendige trekken van het Roomse geloof verdwijnen voor een groot deel met de komst van het protestantse christendom, maar er blijven cultische elementen. De verzoeningsleer blijft onaangetast, de eucharistie blijft in afgeslankte vorm als het avondmaal en de kerk handhaaft het instituut van de ouderlingen, de dienaar van het Woord en de diakenen. De bijbel, zowel het OT als het NT, blijft het heilig boek, onfeilbaar en eeuwig betrouwbaar als Gods woord.

Een reactie op het cultische christendom.

a) de bijbel

Zowel in de protestantse als de rooms-katholieke leer werd aan de bijbel als Gods woord een absoluut en massief gezag toegekend. Dit uitgangspunt veroorzaakte natuurlijk een enorme spanning tussen de waarheden van de bijbel en die van de wetenschap. De wereld is niet in zes dagen geschapen, slangen hebben geen stembanden waarmee ze kunnen spreken en de regenboog is geen handtekening van God, maar een natuurkundig fenomeen. Reeds in de 19e eeuw voelden protestanten zich onbehaaglijk bij de discrepanties tussen geloof en wetenschap en zij stonden aan de wieg van wat nu vrijzinnigheid heet. De vrijzinnigheid had, uitgaande van wat voorstelbaar moest blijven, geen behoefte aan discussies over wat wel en niet waar is in de bijbel en hanteerde al heel vroeg het uitgangspunt dat de bijbel een mensenboek is waarin verhalen zijn opgetekend over de relatie tussen mensen en de God die zij zich voorstelden.

b) het godsbeeld

Een geestelijk, metafysisch wezen dat algoed, alwijs en almachtig is, het zijn de klassieke trekken van het godsbeeld uit de christelijkheid en het vrijzinnig oog kon van deze trekken niet veel bespeuren in het dagelijks leven. Het persoonsachtig denken over God, het toedichten van allerlei eigenschappen aan hem, de denkende vrijzinnige kon en kan er niet zoveel mee. God als schepper, dat bleef vaak wel staan, maar verder dan dat God veelal een aanduiding is voor datgene wat we niet benoemen kunnen, wilden en willen de meeste vrijzinnigen niet gaan.

c) christus

Jezus als de eniggeboren zoon van God werd in de vrijzinnigheid gaandeweg vervangen door Jezus als de grote wijsheidsleraar. De nadruk kwam te liggen op de ethische kant van zijn uitspraken. Jezus als voorbeeldmens, als wegwijzer voor het ontwikkelen van een goede en verantwoorde levensstijl, als drager van de humaniteit die wij dienen na te streven, die aspecten van hem zie je in onze kringen vaak benadrukt.

Het theologisch tekort/narratio

De vrijzinnigheid nam afstand van de klassieke christelijke geloofsvoorstellingen. In de vrijzinnigheid bestaat dan ook geen samenhangend theologisch systeem over de relatie tussen bijbel, mens, God en Jezus Christus. De afwezigheid van zo'n theologisch systeem wordt niet als een gemis ervaren, soms wordt het zelfs als pure winst gezien.

Maar je merkt toch ook vaak de verlegenheid waarmee wij worstelen als wij onze manier van geloven moeten uitleggen aan degene die daarnaar vraagt. Wat wij geloven en hoe we daaraan vorm geven, dat blijft een probleem. Het theologisch gebouw dat het voorgeslacht ons naliet willen we niet meer bewonen, maar met de stenen waaruit dat gebouw bestond, te weten God, de bijbel en Christus, zijn we voortdurend in de weer om iets neer te zetten dat betekenis en diepte kan geven aan de wijze waarop we ons bestaan beleven.

Een andere weg

In plaats van theologie ontwikkelde de vrijzinnigheid liever verhalen. Het verhaal als weerspiegeling van alle afzonderlijke levensverhalen van degenen aan wie het wordt verteld, heeft meer mogelijkheden dan een gesloten theologisch systeem waarin de persoonlijke ervaring zich niet kan weerspiegelen.

Maar de oude christelijke geloofsvoorstellingen zijn hardnekkig en hadden een soort poffertjespan in de hoofden gecreëerd: alleen de denkbeelden die in de vormpjes van die pan passen, maken wij tot de onze. Een van die denkbeelden is, dat God niet samenvalt met ons innerlijk "Ik en de vader zijn één" zegt Jezus in Johannes 10:30, maar het was in zijn traditie een godslasterlijke uitspraak. En ook wij zouden nog wel enige moeite hebben met zo'n uitspraak, want ook niet alle vrijzinnigen accepteren zo'n ervaring van eenwording met de oergrond van ons bestaan – God – zo gemakkelijk. Deze vrijzinnigen streven liever naar een *relatie* met God als een wezen dat "gans anders" is, een mysterie dat buiten ons is. Dat God de essentie van ons eigen wezen is en die andere wereld waarin hij zou vertoeven ons eigen innerlijk is, dat vinden zij dan toch een sprong waarvoor hun polsstok te kort is. Maar het woord God is een metafoor, een metafoor voor datgene wat wij allemaal zijn.

Om dichterbij het (gods)mysterie te komen, moet je een stap durven zetten. Die stap is, dat je onder ogen ziet dat het christelijk geloof waaruit wij voortkomen, is gebouwd op mythologie. Net zoals er ooit een Griekse mythologie was, is er nog steeds een christelijke mythologie. De Evangelieën vertellen ons de Christusmythe, zij bevatten geen historisch verslag en hebben ook nooit die pretentie gehad.

Mythen worden vaak beschouwd als fantasieverhalen of leugens die als waarheid aan de man gebracht worden, maar dat zijn ze niet. Mythen zijn betrouwbare voertuigen van eeuwige waarheden, niet gebonden aan een tijd of tijdperk zoals historische verslagen. Mythen leggen met symbolen de dieptepsychologische laag die onder en in de religieuze ervaring zit, bloot. Ze zijn gebouwd op thema's en motieven die je in iedere cultuur van alle oude tijden aantreft. Hun gemeenschappelijke bron is de religieuze ervaring, die in die mythen tot uitdrukking komt. Thema's als de maagdelijke geboorte, de opstanding uit de dood, het kruis, ze komen in alle mythologieën in verschillende culturen en in verschillende vormen voor, maar de onderliggende ideeën zijn steeds hetzelfde. Ze verwijzen naar spirituele waarheden die aan geen enkele feitelijke wet zijn onderworpen, ze liggen in de ziel op een niveau dat niet te duiden of te verklaren is.

De ontdekking van het innerlijk

Om de betekenis van de christelijke mythes te achterhalen moet je die waar mogelijk steeds in filosofische en psychologische termen interpreteren. Datgene wat in een mythe als "de andere wereld" wordt omschreven, is de wereld van ons innerlijk. Het koninkrijk is reeds op aarde maar de mensen zien het niet. (logion 113 Thomas Evangelie).

De menselijke psyche als bron van religie

Want er zit in onze psyche een laag die ons aanspoort om verder te reiken dan het hier en nu, het verklaarbare en het waarneembare. Vanuit die laag woelt er iets in ons rond dat we aanduiden met religiositeit, religieuze aanleg.

Van die laag weten we niet zoveel af, we weten niet hoe de psyche werkt en we weten ook niet via welke processen een religieuze ervaring tot stand komt. We kunnen allen de uitingen daarvan waarnemen, maar we kunnen de religieuze ervaring niet echt regisseren of orchestreren. Het is geen “product” dat je naar believen vervaardigt.

Hier en daar wordt over geloofsgemeenschappen gehandeld alsof het bedrijven zijn die geloofsartikelen op voorraad moeten houden die interessant zijn voor de doelgroep: mensen die op zoek zijn naar een nieuw soort spiritualiteit. Maar geloofsgemeenschappen zijn geen bedrijven, het zijn georganiseerde verbanden van mensen die op zoek zijn naar een duiding van wat zich in hen roert. Waar die zoektocht uiteindelijk op uitkomt, dat kun je niet voorspellen. Maar je kunt wel de richting afspreken waarin je zoeken wilt.

Een religie die voorstelbaar en erfahrbaar wil zijn, richt zich bij voorkeur op ons eigen innerlijk, een vertrekpunt met het doel om onszelf te ontdekken vanuit de gedachte dat God een naam is voor wat zich in afspeelt in onze eigen menselijke geest. Een terugkeer naar het oeroude filosofische adagium *gnoti seauton*, “ken u zelf”. Door aandacht te schenken aan de mystieke kant van onszelf, door onder ogen te zien dat God niet buiten ons is, maar een manifestatie is van onze eigen ziel, kunnen we een religieuze praktijk beoefenen die betekenis voor ons heeft. Om dat te doen, zullen we het rijk van onze eigen menselijke geest moeten beschouwen als de bron van onze religiositeit.

Ik denk dat de vrijzinnigheid verder zal gaan in deze richting. Vanuit de bereidheid om met onze religieuze intuïtie een expeditie uit te rusten naar het rijk van de ziel, en dan hoeven we ook geen marktstrategieën te bedenken voor nieuwe spirituelen. Want in de ontdekking van zichzelf komt ieder mens datgene tegen wat hij God kan noemen. Dat is het grote thema van mythen, sagen en legenden, dat steeds weer volgens vaste patronen verteld wordt en aan ons is overgeleverd. Het herontdekken van dat thema is alleszins de moeite waard. Niet de antieken waren zo dom om hun werkelijkheid in de vorm van mythen te verklaren, wij zijn zo dom geweest om die verhalen letterlijk te nemen en daardoor de betekenis ervan uit het oog te verliezen.